

II.ABDÜLHAMİD’İN İLK YILLARINDA
MECLİS VE MEŞRUTİYET
KAVRAMLARI ÜZERİNE BAZI TESPİTLER*

Cezmi ERASLAN**

Giriş:

Meşrutî bir idare kurmak; yani Padişahın, bir diğer deyişle devleti yöneten icra gücünün iradesini muayyen bir kanunla sınırlamak, idarenin intizamını şahıslar ile değişmeyen salim bir tarza bağlamak, XIX. Asrın son çeyreğinde Osmanlı aydınlarının devletin kurtuluşu için gördükleri en önemli çözüm şekillerinin başında geliyordu¹. Yüzyılın başında ayanlarla Padişah arasında imzalanan Sened-i İttifak, bu yoldaki çabaların farklı mahiyetteki ilk habercisi görünümündedir. Tanzimat ve Islahat dönemlerinde gerçekleştirilen ve halkı nispeten de olsa mahalli idare yönetimlerine katılmaya alıştıran düzenlemelerin beklenen neticeleri vermemeleri gerek aydın, gerekse bürokrat kesim üzerinde olumsuz etkiler oluşturmuştur. Söz konusu dönemdeki düzenlemelerin bir yandan gayrimüslim teb’âyı adeta imtiyazlı hale getirmesi, diğer yandan da yabancı devletlerin müdahalelerine açık bir durum yaratması toplumda dini kaynaklı bir tepki oluşmasını kolaylaştırmıştır. Yeni Osmanlıların gazeteyi kullanarak teoride en güçlü olması gerekirken yerleşik anlayış dolayısıyla bu sürecin en ilgisiz aktörü durumunda olan halkın hakimiyet hakkı kavramını devreye sokmaları kelimenin tam manası ile bir dönüm noktası niteliğini haizdir. Her ne kadar, halkı mahalli idareler seçimleri ile yönetimle ilgilenmeye sevk eden Tanzimat uygulamaları ve bilhassa Sadık Rıfat Paşa’nın hükümetleri halk için, halka hizmet için

*20-21 Aralık 1997 Tarihinde İstanbul’da yapılan “21. Yüzyıla Giderken Sultan II. Abdülhamid Dönemini Yeniden Değerlendirmek Sempozyumu”na sunulan tebliğ.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Ticaret-i Bahriye Zabıt Katibi Esad Efendi yazdığı Hükümet-i Meşruta adlı risalede meşrutiyeti “kaffe-i muamelatta bir şer’i kanunla mukayyed olan hükümet” şeklinde tarif ederken bunu uzun bir gelişme sürecinin sonunda olduğunu da gözden ırak tutmamalıyız. Yazar, Asya’nın sömürge haline gelmesini mutlakiyet idarelerine bağlamakta, meşrutî ve medeni memleketlerin az nüfuslu olsalar da dünyaya hakim olduklarına dikkat çekmektedir. Risalenin tamamı için bkz. Esad Efendi, *Hükümet-i Meşruta*, İstanbul 1293, Tarık Zafer Tunaya’nın önsözü ile yayına hazırlayan Zafer Toprak, Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Volüm 6, İstanbul 1978, s. 227-237; II. Abdülhamid de Meşrutiyetin ilanında Ayan ve Mebusan’a hitaben yaptığı konuşmada ıslahata yönelik kanunların yapılmasında karşılaşılan problemin temelinde, yapılan işlerin “hükümet-i istibadiye elinden çıkıp kaide-i meşverete müstenid olmamasından neş’et eylediğinin sabit ve mütehakkik” olduğunu belirtmektedir. Buna mukabil ileri memleketlerin gelişmişliğinin temelinde bütün işlerin “cümlelerin rey ve ittifakı ile vaz’ ve tesis olunmak semeresi” olduğuna işaret etmektedir. Konuşmalar için bak. Suna Kili- A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara 1985, s. 47.

kurulan müesseseler olarak nitelemesi² söz konusu ise de hakimiyetin kaynağına halkın konulması çok önemli bir aşamadır. Halk iradesinin temsilcileri olan Meclis ve onun oluşturacağı Anayasa ile sınırlandırılacak bir Padişah iktidarı Türk demokrasi sürecinin de başlangıcını oluşturacaktır. Her ne kadar I. ve II. Meşrutiyetler II. Abdülhamid devrinde idrak edilmişse de bu yoldaki kararlı ilk teşebbüs ondan biraz önce gerçekleştirilmişti. Biz burada olayların kronolojik gelişiminden ve Anayasanın metin hususiyetlerinden ziyade olayların ardındaki itici güç olan anlayışın gelişimini ana hatları ile tespit etmenin daha yararlı olacağını düşünmekteyiz.

Yeni Osmanlıların dürüst bir padişah ile halkın temsilcilerinden oluşan bir Meclisin (Meclis-i Şûrâyı Ümmet) hükümet işlerini kontrol etmesi olarak formüle edebileceğimiz anlayışı mevcut şartları yakinen göz önüne almaktaydı. Hakimiyetin halkın hakkı olduğu, ancak mevcut durumda uygulamanın mahzurlu olduğunu belirten Namık Kemal'in Millet Meclisi dışında hanedan ve rical-i devletin ileri gelenlerinden oluşacak bir meclis kurma projesi devlet adamlarının kontrol edilmeye, tenkide katlanamayacakları değerlendirmesine dayanmaktaydı³. Ancak yine de bütün gelişmeler meşru sınırlar ve gelişme seyri içerisinde düşünülmekteydi. Sultan Abdülaziz'in yakın devlet adamı çevresinin kırgınlıkları ve şahsi hesaplaşmaları neticesinde gerçekleşen hal'i ve V. Murad'ın tahta geçirilmesi ile fikir adamlarının işbirliği sonucu uygulanma noktasına getirilen meşrutiyet düşüncesi tabiatı ile devlet ricalinin değil padişahın yetkilerini bir Anayasa ile kısmak istikametinde ilerleyecekti. Bu noktada Yeni Osmanlıların Padişah'tan değil devlet adamlarının baskısından şikayet etmelerinin zemini daha da netleşmektedir. Ancak bu yolda da her iki kesim fikir birliği içinde olmadıklarını hatta grupların kendi içlerinde farklı fikirler taşıdıklarını gelişmeler teyid edecektir.

Geçiş Döneminde Beklentiler

Gerçekten de Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilip yerine V. Murad'ın çıkarılması planları yapıldığı sırada işin tehlikesi değerlendirilirken, girişilen işe ve göze alınan tehlikeye karşı Askeri Okullar Müdürü Süleyman Paşa amaca ulaşıldıktan sonra "millet için ne istifade teveccüh edecek? Bana kalırsa Efendi hazretleri şimdiden Meşrutiyet-i idareyi dahi taahhüd buyurmalıdır"⁴ derken Midhat Paşa'nın "Evet, muradımız bir despot kaldırıp yerine bir diğer despot getirmek değildir. Elbette öyle olacak! Cülusları anında bir hatt-ı

² Sadık Rıfat Paşa, *İdare-i Hükümetin Bazı Kavâid-i Esasiyyesini Mutazammın Risale*, Müntehabat-ı Asar, s. 42-50.

³ Namık Kemal, *Usul-i Meşverete Dair Mektuplar*, Mektup 3, Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye,

⁴ Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılap*, İstanbul 1326 (yazılışı 1293), s. 23.

hümayun neşrederler bu arzu hasıl olur"⁵ şeklindeki beklentisi hal' olayından sonra işbirlikçilerinin muhalefeti dolayısıyla gerçekleşmemiştir.

Sultan V. Murad'ın taht'a çıkışı sırasında Midhat Paşa'nın Padişah için "meşrutiyet-i idare ve mesuliyet-i vükela'yı muteahhid ve mu'len" hazırladığı konuşma metni Sadaret makamına getirilen M. Rüştü Paşa tarafından değiştirilmiştir. Süleyman Paşa'nın işbirlikçisi Sadrazamı "nice senelerden beri me'lüfû olduğu zevk-i istibdad'a hanel getirmemek azmi" ile ithamı dikkat çekmektedir⁶. Diğer ortak Hüseyin Avni Paşa ise Abdülaziz'e olan hıncını almış olmanın rahatlığı ile iki tarafı da idare etmekteydi. Midhat Paşa da birlikte hareket etmeye söz verdiğini ifade ile daha ileri gitmekten kaçınmıştır.

Burada dikkate değer bir hususu işaret etmeliyiz. Hal esnasında Abdülaziz'in yakın adamı Cevher Ağa'ya hal gerekçesini açıklarken "milleti hoşnut etmedi. Ef'al ve hareketından memnun olmadılar. Kendisini hal ettiler. Sultan Murad hazretlerini ittifak-ı ulema ve vükela ile millet cülus eyledi"⁷ ifadesi kullanılmıştır. Süleyman Paşa'nın icracı dört kişiden biri olarak başında bulunduğu ve sonuna kadar anlattığı hal olayında kullanılan askerin ne yapmakta olduğundan haberi yokken halkın hoşnutsuzluğunu temel sebep göstermesi, halkın onayının idarenin temel düsturu sayıldığına, ancak halk bu gücün bilincinde olmadığına nasıl istismar edildiğinin müşahhas bir delili olmalıdır. Bu noktada devlet ricalinin her şeyiyle kontrol altında tutabilecekleri bir Padişahı işbaşına getirmek için hal olayını kullandıkları anlaşılmaktadır. Hemen ilave edelim ki, halkın hakimiyete hakkı olup olmadığı hususu Tanzimat döneminden beri çeşitli suretlerde tartışılmaktaydı. Devlet adamları hakkı kabul etmekle beraber halkın henüz yeterli olgunluğa erişmediğini iddia etmekteydiler. Fikir adamları ise dağdaki çobanından, şehirdeki kalem efendisine kadar her vatandaşın kendini en iyi şekilde temsil edebilecek insanları seçebilecek seviyede olduğunu savunmaktaydılar⁸. Bu dönemde de benzer tartışmalar yaşanmıştır. 8 Haziran 1876 da Şeyhülislamlıkta yapılan ve meşrutiyetin kabul veya reddinin tartışıldığı toplantıda Sadrazam Rüştü Paşa, "Meşrutiyet-i idareye ehl-i vatanı adem-i kabiliyet ve hürriyet-i ahalide enva-i mazarrat mevcuttur" düşüncesini seslendirmekteydi⁹. Sadrazamın "halka bir takım müsaadeler gösterelim, onlar birşeyler

⁵ Süleyman Paşa, *aynı eser*, gös. Yer.

⁶ Süleyman Paşa, *aynı eser*, s. 60.

⁷ Süleyman Paşa, *aynı eser*, s. 56.

⁸ Bu sahadaki tartışmalar için bkz. Cezmi Eraslan, *Yeni Osmanlılardan Atatürk'e Türk Aydınında Cumhuriyet Düşüncesinin Gelişimi*, (Yayına hazırlanıyor.)

⁹ Süleyman Paşa, *aynı eser*, s. 61. Mahmud Celaleddin Paşa, Sadrazam Mehmed Rüştü Paşa'nın meşrutiyet karşıtlığı hakkında kendisine, "eğer dış teklifler sırasında böyle bir jest yapılmak mecburiyetinde olmasaydı, Kanun-ı Esasiye muvafakat etmeme imkan yoktu"

aldık sansınlar, ama esasta bir şey vermeyelim” diyerek meşrutiyete karşı tavır aldığını ifade eden Süleyman Paşa yapılan toplantıları da göstermelik olarak nitelemektedir. Hal’ olayını herkesin “temin-i istikbal için” göze aldığını, yoksa her iki padişaha da kimsenin gazezinin olmadığını ifade eden Süleyman Paşa, Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa’nın Girit örneğini göstererek, ‘halkın verdikçe daha fazlasına talip olduğunu ve kanaat etmeyeceği’ iddiasıyla meşrutiyeti engellediğini söylemektedir. Bu arada İngiliz Parlamentosu örneğine uygun olarak sadece Müslümanlardan oluşan bir Meclise taraftarlığını ifade eden Mehmet Namık Paşa’nın “rouge”(burada despot) olmakla suçlanması bütün vatandaşların temsili hususunda gelinen noktayı göstermektedir¹⁰. Uzun tartışmalara sahne olan toplantıda Fetva Emni Halil Efendi de söz alarak, “Efendim, siz ümera-yı devletsiniz. Maşaallah cümleniz ukaladan ve umur-dide’siniz. Anadolu’nun, Rumelinin bir takım cehele-i etrâkini toplayıp da onlardan istifâr-ı rey ve tedbir mi edeceksiniz? Her işi adilane rüyet ediniz. Şayet bir meselede iştibah vaki olursa fetva-i şerife müracaat ediniz”¹¹ derken meslektaşlarının görüşüne bir örnek teşkil etmiş olmalıdır. Bu dönemde takip edebildiğimiz genel kanı halkın ancak devlet işlerinde tecrübeli, bu işi bilen devlet adamlarınca yönetilebileceğidir. Padişahın yetkilerinin kısıtlanmasından ziyade hareket serbestisi kısıtlanacak olan devlet yöneticilerinin bu gelişimin engellenmesinde ön planda olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Abdülhamid ve Meşrutiyetin İlanından Beklentiler

Sultan V. Murad’ın 93 günlük Padişahlığından sonra Meşrutiyeti ilan etme pazarlığı ile işbaşına getirilen II. Abdülhamid’in devri Türk toplumu ve devleti için her sahada köklü değişikliklere sahne olacaktır. Döneminde iki meşrutiyet ilan edilen Padişahın bu konudaki yaklaşımı da farklılıklar göstermiştir. Sultan Abdülaziz’den kendisinin tahta çıkışına kadar olan süreç, Osmanlı Devletinde iktidarın gerçek sahipliğinin saraydan ziyade Bab-ı Ali’ye kaymış olduğunun delilleri ile doludur. Tahta çıkarken yapıldığı söylenen pazarlık için II. Abdülhamid de hatıralarında “ anlaşılan kurtlarla bir-

dediğini kaydetmektedir, Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-i Hakikat* (yayına hazırlayan İsmet Miroğlu), İstanbul 1983, s. 202-203.

¹⁰ *Aynı eser*, s. 62; Ahmet Nuri Sinaplı, *Mehmet Namık Paşa*, İstanbul 1987, s. 246.

¹¹ Süleyman Paşa, *aynı eser*, s. 63 Süleyman Paşa, kendisi ile beraber Safvet ve Cevdet Paşaların da bu fikre katılmadıklarını belirtmektedir. Süleyman Paşa’nın devlet idaresinde sıkıntının sebebinin bütün işlerin “vekil-i mutlak namıyla mübeccel sadrazamların fikir ve irade-i şahsiyelerine münhasır” olmasında gördüğünü ifade etmesi ve kaldırılması gerektiğini vurgulaması onu bir dereceye kadar Yeni Osmanlılar ile paralel bir noktada mütalaa etmemize imkan vermektedir. Diğer taraftan Safvet ve Cevdet Paşaların “memlekette reylerinden istifade olunur bir çok ademler olduğunu” savunmaları da dikkate değer bir yaklaşımdır.

likte ulumak gerek. İyi de olsa, kötü de olsa Meclis-i Mebusan'ı açmak ve Kanun-ı Esasi'yi ilan etmek suretiyle ifa edeceğim vazifenin ehemmiyetine inandığımı göstermeliyim"¹² derken aslında meşrutî idare için halkı yeterince olgun bulmayan devlet adamlarına hak vermektedir. Bu çerçevede Midhat Paşa'nın hazırladığı Cülûs hatt-ı hümayununda yer alan meşrutîyetin ilanı ile ilgili ifadeleri inceden inceye tedkik ettirdikten sonra yayınlattı. Padişahın ve yakın çevresinin bilhassa metindeki millet meclisi tabirini sakıncalı bularak "meclis-i umumi" tabirini yeğlediği dikkat çekmektedir¹³. Elbette ki bunda Padişahlık hak ve hukukunun elden gideceği endişesi ile onun vehmini tahrik eden yakın çevresinin etkisi unutulmamalıdır¹⁴.

Meşrutîyetin İlanından Devlet Düzenine Yönelik Beklentiler:

Padişahın Anayasanın ilanı ve meclisin faaliyete geçmesi sürecinde konu ile ilgili iradeleri onun farklı beklenti ve düşünceler arasında dolaştığını gösterir mahiyettedir. Her şeyden önce dış baskılara karşı söz konusu edilen düzenlemelerin, bir yandan da devleti medeni memleketler seviyesine ulaştırarak adeta mucize bir ilaç gibi değerlendirildiği dikkat çekmektedir. Anayasanın ilanı ve Meclisin faaliyete geçmesinin mevcut bütün idari, siyasi, sosyal problemlerin hallini sağlayacağı düşünceleri de seslendirilmiştir. Diğer taraftan bütün bu kural ve kaidelerin devletin asli yapısına ve kimliğine uygun olması gerekliydi. Bütün bunları yaparken tamamen Padişahın tercih ve iradesi ile olmuş gibi tarafların birbirlerinin hakimiyet sahasına tecavüz etmemesinin de sağlanması gerekmektedir. Böylesine çatışan şartların bir arada gerçekleşmesi imkan dahilinde olmadığı için menfaatleri aynı istikamete yönelenlerin işbirliği ile gelişmeler yönlendirilmiş, dolayısıyla teşebbüsün ömrü kısalması zorunda kalmıştır. Mesela, Padişah böyle bir uygulamadan "takviye-i idare-i hükümet, telif-i hukuk ve menafi'i teb'a için ihtiyacat-ı asr ile mütenasip "düzenlemeler beklemekteydi¹⁵. Böylece Osmanlı Devleti medeni devletler arasındaki mevkiine uygun yeni düzenleme-

¹² Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, (yay. Ali Vehbi Bey- terc. H. Salih Can), İstanbul 1984, s. 74.

¹³ Ahmed Mithat, *Üss-i İnkılap*, İstanbul 1294, s. 173. Ahmet Midhat, kendisinin de telkinleri ile katıldığı 12 günlük süreç için Padişahın "verdiği vaadlerin yegan yegan mahiyet ve ehemmiyetlerini takdir buyurarak ve teferruat-ı sairesini dahi zihn-i hümayunlarında düşünüp hazırlayarak" ilan ettiğini belirtmektedir. Diğer taraftan Meşrutîyet ve benzeri kavramların halk tarafından anlaşılacağı "bir nazar-ı istihfaf ile telakki edilebileceği endişesi de bu uygulamaya gerekçe gösterilmiştir.

¹⁴ Uzun yıllar Mabeyn Başkatipliği yapan Tahsin Paşa'nın anılarında "Sultan Hamidi etrafındaki adamlarla, Sadrazam ve nazırlarıyla, saray bendegan ve mensubini ile hulasa, bir dakika peşinden ayrılmamış olan muhiti ile muhakeme etmek elbette ki en doğru yoldur" demektedir. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990, s. 13.

¹⁵ 11 Ramazan 1293 tarihli İrade-i Seniyye, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Yıldız Esas Evrakı (YEE), 23/1838/11/71.

leri hızla gerçekleştirebilecekti. Söz konusu düzenlemelerle “medeniyet ve mamuriyetçe muhtaç olduğumuz terakkiyat-ı asriyenin” padişahın bu ihsanı sayesinde ve “pey der pey fiile ve vücude gelmesi beklenmekteydi. Dolayısıyla Padişah memleketin modernleşmesinde evrimci bir yaklaşım ile meşrutiyetten çok şeyler beklediğini ifade etmektedir. Ancak bunun için de hükümetin ve vatandaşların vazifelerini hakkıyla yapmaları mecburiyeti vardı¹⁶. Vatandaşların görevlerini yerine getirmelerinde ise Meclis üyelerinin devlet ile millet arasında köprü işlevi görmesi beklentilerin en önde geleni olarak görülmektedir. Dolayısıyla Meclis devletin topluma ulaşmasında aracı bir kurum olarak görülmüştür diyebiliriz.

Böyle bir düzenleme devleti hak ettiği seviyeye çıkaracak araç olmasına mukabil devletin yerleşik meşruiyet kıstaslarına uygun olmak mecburiyetindeydi. Geleneksel bir toplum olarak Osmanlı Devletinde yapılan ve yapılacak olan her türlü düzenlemeye dini referansla karşı çıktığı veya destek verildiği göz önüne alındığında II. Abdülhamid’in de bu hususu gündemde tutmasını yadırgamamak gereklidir. Nitekim 11 Ramazan 1293 tarihli iradesinde devletin İslami temellerine dikkat çekerek yapılacakların bu esasa uyumunun zaruretini göstermiştir: “Saltanat-ı şer’iyye’nin usul-i idare-i esasiyesi şer’i şerife müstenid bulunmasına ve şeriatın mütaabet-i ahkamı devletin menafi-i maliyesi için dahi zamin-i kafi olması”¹⁷ dolayısıyla İslami esasların devletin gerek siyasi gerekse mali uygulamalarını düzenleme kabiliyeti vardır. Netice itibarıyla “idare-i umumiye-i hükümet için ilan olunması lazım gelen Kanun-ı Esasi ile Meclis-i Umuminin vezaif-i dahiliyesine ve vükela ve memurin için ittihaz edilecek kaide-i mesuliyete dair nizamnameler ahkâmının herhalde şer-i şerif ile tatbik ve telif edilmesi lazım geleceği”¹⁸ açıklar.

Biraz dikkatle bakıldığında II. Abdülhamid’in hükümet, memurlar ve umumi meclisin kayıt altına alınacağını vurguladığı görülür. Halife-Padişah olarak İslami dayanağı ile o, bu düzenlemelerin kaydından azade olmayı hedeflemektedir. Öte yandan böylece devletin umumi işlerini ve icra kuvvetinin belli sınırlamalara tabi tutulmasını sağlayacak düzenlemelerin hazırlanması da itina isteyen bir iştir. Ancak bu süreçte yaklaşımın dünyeviliği dikkate değer: Anayasayı hazırlayacak heyete dahil olacaklar, “sair devletlerin usul-i idare-i umumiyelerine vakıf ve onlarda mer’i olan kavaidin hangileri hükümet-i devlet-i Aliyye’ce kabil-i imtisal olduğunu temyize muktedir memurin-i mülkiyeden” seçilmeliydi. Diğer yandan bunların yapacağı düzenle-

¹⁶ BOA, Dosya Usulü İrade Tasnifi (DUİT), 5-1/5-3, Lef 2.

¹⁷ Aynı irade, YEE, 23/1838/11/71.

¹⁸ Gös. yer. Diğer bir deyişle Padişahın dini imajı yanında hükümetin de etkinliğinin zedelenmemesine özen gösterilmesi gerekecektir.

melerin “ahkam-ı şer’iyyeye ve zaruriyat-ı meşrua-i zamaniye ile tatbika kadir”¹⁹ oluşunu denetleyecek ulemeden zevatin da katılımı gerekliydi. Böylece oluşturulacak heyetin incelemelerinden sonra ortaya konacak metin Meclis-i Vükelaca dahi tedkik olunduktan sonra kendisinin onayına gelecekti. Dönemin meşrutiyet hakkında risale yazan şahsiyeti Esad Efendi’nin tarifine²⁰ de uyan bu yaklaşımı Osmanlı Devleti gibi geleneksel yapılar için normal karşılamak gerekecektir. Bu şekilde idari yapıda icraya dönük bir değişimi -alınacak kanunların ana yapıya uygunluğu ve telifinin aranmasının yanında ulemanın ve halkın tepkisine yol açmayacak- kontrollü bir sosyal değişim anlayışı olarak nitelendirmek mümkün gözükmektedir. Anayasa çalışmaları sona ermeden önce getirilecek düzenlemelerin dine aykırı olduğu yolunda bir kısım din adamlarının muhalefeti söz konusu olmuştur²¹. Meşrutiyetin en ısrarlı taraftarı olan Midhat Paşa, muhalif hocaların hemen sürgün edilmelerini isterken Padişahın açıkça mahkemeye çıkarılıp yargılanmaları hususundaki ısrarı idari bir krize yol açmıştı. Sürgün yerlerinde yargılanmaları şartıyla Padişahın onay verdiği bu gelişme din adamları arasında da farklı yaklaşımlar olduğunun bir delili sayılmalıdır. Daha ortaya konmamış, bir hayırlı teşebbüse karşı çıkanların cezalandırılmalarına destek veren bir grup din adamının hükümete teşekkür beyannamesi yayınlamaları “sıfat-ı muhtereme-i ilmiyelerini sui- istimal edenler hakkında ulema-yı kiramın derece-i takbih ve nefretini göstereceği” mülahazasıyla basında da aynen ilan ettirilmiştir²².

Meşrutiyetin İlanından Dış Politikada Beklenenler

Bütün bu beklentilerin ötesinde fikir adamlarında ve bürokratların liberal kısmında görülen -meşruti idarenin ilanı bütün dertlere devadır- anlayışının Padişaha da sirayet ettiğini görmekteyiz. Meşrutiyetin, devletin köklü dertlerine deva olacağı beklentisine ilaveten daha acil ve dış politikada etkin bir görevi de aynı zamanda başarması beklenmektedir. Bu beklentinin devlet ve millet için son derece önemli olduğu söylenen Meşrutiyet olayının kendisini dahi aceleye getirdiğini de yine Padişahın iradesinden öğreniyoruz. Meş-

¹⁹ Aynı irade.

²⁰ Esad Efendi, *aynı risale*.

²¹ Mahmud Celaleddin Paşa, bu isimlerin başında “Rumeli Kazaskerliği payelilerinden Gürcü Şerif ve Dağıstanizade Muhyiddin Efendilerin olduğu bir kısım hocalardan oluştuğunu belirtiyor, *Mirat-ı Hakikat*, s. 176-178.

²² 8 Şevval 1293 (27 Ekim 1876) tarihli irade, BOA, Dosya Usulü İrade Tasnifi (DUİT), 49-11/3-1, Lef 2. Söz konusu iki şahıs başta olmak üzere İlmiye ricalinden 18 kişi rütbe ve payeleri alınarak çeşitli yerlere sürülmüştür. Meşrutiyeti isteyenlerin yargısız infaz yapmak ısrarı ile Padişahın yargıdan sonra cezalandırma düşüncesindeki sebatı dikkat çekici bir tezat oluşturmaktadır. Burada Padişahın ısrarında muhaliflerin dini kisvelerinin halk üzerinde olumsuz etki yapmasından çekindiği düşünülebilir.

rutiyetin ilanı ve Meclis-i Umuminin teşkili ile Avrupa devletlerinin bilhassa Balkanlardaki unsurların bağımsızlığı için yaptıkları siyasi ve askeri baskıyı hafifletmek amacı güdüldüğü bizzat Padişah tarafından ifade olunmaktadır. Ancak bu tür uygulamalar sair yerlerde rahatsızlığa meydan vermemelidir: “Meclis-i Umuminin tesri’-i teşkilinde olan makasid-i mühimme Bosna ve Hersek ve Bulgaristan için istenilen idare-i müstakile’nin tesisine mahal bırakmamak maddesi olduğu halde...”²³. Devletin her beldesinde yaşayan bütün unsurların umumi mecliste temsili, haklarını kendilerinin koruyabileceğinin hamilik taslayan devletlere gösterilmesinin işe yarayacağı ümidi II. Abdülhamid’de de görülmektedir.

Meclisin kanunen sağlayacağı yetkinin vilayet meclislerince de aynen kullanılabilceğini düşünmek, devletin vatandaşı karşısındaki otoritesini zayıflatacağı endişesi ön planda yer almaktadır. Meclis-i Umumi vilayetlerdeki memurları da kontrol altında tutmalıydı. II. Abdülhamid gibi merkeziyetçi anlayışın önde gelen bir temsilcisi için bu yaklaşımı da normal karşılamak gerekecektir. Bununla birlikte onun her şeyi kendi şahsında ve sarayda toplaması, her şeyden bizzat ve herkesten önce haberi olmak ve gelişmeleri yönlendirmek gayretinin zaman ve zeminin gereklerine uygun olmadığı zamanla ortaya çıkmıştır.

Aradaki dengelere göre zaman zaman Padişahın, zaman zaman ise hükümetin kontrol tanımayan uygulamalarının devleti her hususta esaslı düzenlemelere ihtiyaç duyacak bir hale getirdiği, en üst düzeyde, bizzat Padişah tarafından ilan olunmaktadır. Padişah meşruti idareye ihtiyaç duyuran gelişmeleri şöyle özetlemektedir: “idare-i umurda tarik-i müstakimden inhi-raf” dolayısıyla vatandaşların devletten “emniyetlerine kefalet edecek esbabın mail-i inhitat” oluşu Tanzimat ile giderilmeye çalışılmıştı. Ancak içişlerinde görülen değişmelerin yanı sıra dış münasebetlerdeki genişleme ve çeşitlenme dolayısıyla “şekl-i idare-i hükümetin kifayetsizliği bedahet derecesine” varmıştı²⁴. İşte bu mecburiyetten dolayı “hükümetçe bir kaide-i salime ve muntazama ittihazı iktiza” etmiştir. Kısaca ifade edersek; mevcut yönetimin gerek dahilde, gerekse hariçte değişen şartlara ayak uyduramadığı umumen kabul edilmektedir. Bu noktada milletin tabii servet ve kabiliyetlerinden istifadeyi engelleyen hususları giderip hep birlikte ilerlemeye çalış-

²³ 11 Ramazan 1293 (30 Eylül 1876) tarihli irade, YEE, 23/1838/11/71. Meşrutiyetin ilanındaki acelenin İstanbulda toplanan Tersane Konferansında yabancıların dayatmalarını hükümsüz bırakmaya yöneldiğini ancak muhataplarınca pek de önemsenmediğini biliyoruz. Bu hususta bak. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, (Sadeleştiren Enver Koray), İstanbul 1985, s. 160.

²⁴ 7 Zilhicce 1293 tarihli hatt-ı hümayun sureti, BOA, DUİT, 49-11/3-10, lef, 1 Padişahın devletin ıslahına yönelik faaliyetlerinden dolayı babası Sultan Abdülmecid’i “muhyi-i devlet” olarak nitelenmesi dikkate değer bir husustur.

mak gerekecektir. Netice olarak, meşrutî idare ve Anayasa “milletimizin tamamı-i saadet halini zamin” bir mahiyete bürünmektedir. Onunla hilafet ve saltanat makamının hakları korunacak, Osmanlı vatandaşlarının hürriyet ve eşitliği sağlanacaktır. Hükümet üyelerinin yetki ve sorumlulukları, Umumi Meclis’in olaylar hakkında bilgi sahibi olma hakkı yanı sıra mahkemelerin tam bağımsızlığı onun güvencesi altına verilmiş olacaktır. Son olarak mali denge, merkezi kontrol, yanı sıra mahalli inisiyatifin geliştirilmesi söz konusu olabilecektir. Anayasada önemle vurgulanan Padişahın hak ve yetkilerinin aynen muhafaza edileceği hususu düşünce birikiminin bu yanının atıl bırakılacağına işaret olmalıdır. Ancak icranın kontrolü ve sorumluluğu gündeme gelmiştir. Meclis-i Umumi yapılan işlerden haberdar olacaktır. Her ne kadar, haberdar olmak ile kontrol edip yönlendirmek birbirinden farklı şeyler olsa da halk temsilcilerinin muhatap olarak kabulü kanunen ve resmen söz konusu olmaktadır. Şahsi veya grup baskıları karşısında tebaanın hürriyet ve adalet ve eşitlikten istisnasız yararlanması mümkün olacaktır. Padişahın devletin ıslahına yönelik faaliyetlerinden dolayı babası Sultan Abdülmecid’i “muhyi-i devlet” olarak nitelemesi ayrıca dikkate değer bir diğer husustur.

Meşrutiyet idaresinin devletin sağlam bir düzene bağlanması olarak anlaşıldığı vilayetlere gönderilen yazılardan da anlaşılmaktadır: “ İdare-i hükümetin bir suret-i müstakime ve muntazama’ya rabtı vacibat-ı umurdan” görülmekteydi. Gerek Meclisin birinci çalışma döneminde gerekse toplanma dönemini bitiremeyen ikinci devrede Padişahın Meclisin hak ve yetkilerine riayette ki, titizliği kaynaklara yansımış bir husustur. Bununla birlikte hükümet üyeleri ile yakın çevresi bu konuda devamlı olarak Padişahlık vakarının korunması gereğini işlemekteydiler²⁵. Mevcut anlayışa göre bu ise meclisi fazla dikkate almadan bildiğini okumakla olurdu. Mebusan Meclisinin birinci faaliyet dönemi sonunda milletvekilleri adına yapılan değerlendirme konuşması Osmanlı Milletinin meşrutiyete kabiliyeti tartışmalarının zemine ne kadar yansıdığını gösteren iyi bir örnektir. Meclisin hiçbir iş yapmış olmasa da memleketin ve milletin her meselesini son derece medeni ve yeterli bir şekilde tartışarak milletin bu sistemi layıkıyla yaşatabilecek seviyede olduğunu göstermiş olduğu ifade olunmaktadır²⁶. II. Abdülhamid de yayınla-

²⁵ Rusya ile savaşta işlerin kötü gitmesinden sarayın, dolayısıyla Padişahın sorumlu tutulmaya başlaması üzerine Padişahın kendisinin değil de hükümetin sorumlu olduğu yolunda bir rapor hazırlatıp Meclise gönderme isteği, raporun hazırlanmasına rağmen, “eğer bur rapor mebuslara gönderilirse Padişahlığın hükmü ve vükelanın haysiyeti kalmaz” gerekçesi ile engellenmiştir. Mebuslara taviz verilirse Padişahı bile azarlamaya kalkışabilecekleri iddiaları için bak. *Mirat-i Hakikat*, s. 546. Mahmud Celaleddin Paşa, Padişahın çevresinin telkinlerine uymakla kalmayıp “kavgasız, gürültüsüz tatil edip”sesi fazla çıkanları İstanbuldan uzaklaştırmayı kararlaştırdığını ve Ruslar ile yapılan mütareke sırasında da uygulamaya koyduğunu ifade ediyor. *Aynı eser*, s. 547.

²⁶ I. Katip Hasan Fehmi Efendi’nin konuşması için bkz, BOA, YEE, 23/1821/11/71; Hakkı Tarık Us, 1877-78 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi İstanbul 1939.

dığı mesajda çıkarılan temel kanunlar dolayısıyla memnuniyetini ifade etmekteydi. Ancak ikinci dönem çalışmaları esnasında işler karışmıştır. Savaşın aleyhimize gelişmesine ilaveten mecliste hükümete yönelik tenkitlerin artması yönetici çevrelerin hoşuna gitmedi. Bu aşamada kendisine söz gelmeyen Padişah Meclisi ve çalışmalarını dikkate almakta, bazı konularda ise hükümet ve çevresi tarafından sınırlandırılmaya çalışılmaktaydı. Şüphesiz ki, söz konusu sınırlamalar Meclisin önemini arttıracakı düşünülen hususlarda ortaya çıkıyordu²⁷.

Meclisin Kapatılması

Bütün bu önemsemelere rağmen 10 Safer 1295 tarihinde Rusya ile savaşın yarattığı acil durumu görüşmek için toplanan Saltanat Şurasında eleştiri oklarının bizzat Padişaha yönelmesi her şeyi değiştirmeye yetti. Padişah iyi niyetle yaptıklarının yanlış değerlendirilmesi üzerine atası Sultan Mahmud'un yolundan gitmeye mecbur olduğunu, dolayısıyla tamamen merkeziyetçi bir şekle dönüleceğinin işaretlerini verdi. Devletin ve milletin hal ve istikbalini garanti altına aldığı hemen her mahfilde ilan edilen Anayasa ve Meclisin tatil edilmesi gündeme geldi. Hükümetin aynı gün Padişaha sunduğu arz tezkiresindeki görüşler meşrutiyet ve Meclis hususunda başta Padişah olmak üzere icra kuvvetinin yaklaşımını bütün açıklığı ile ortaya koymuştur. Meclisin kendisine havale edilen kanun tekliflerini "ezmine-i adiyeye"de incelemek ve müzakere etmekle" görevli olduğu vurgulanmaktaydı²⁸. Yani barış zamanlarında her şey yolunda iken faaliyet gösterecek, adeta bir lüks olduğu ifade olunmaktadır. Meclis bu görevi dahi tek başına yapamayacak, Hükümet ve Ayan Meclisi üyeleri ile fikir alışverişinde bulunacaktır. Diğer taraftan devletin maruz kaldığı askeri ve politik buhranın her şeyi fevkalade bir şekle sokması normal zamanların işlevlerini imkansız hale getirmiştir. Yine hükümet üyelerinin anlayışına göre Meclis çalıştığı sürece "hakk-ı vukuf" gereği, "her gün, belki her saat zuhura gelen vukuatın gerek politik, gerekse içişleri ile ilgili hükümet kararlarının kaideten ona tebliği" gerekecektir. Yukarıdaki ifadeler temelde çelişmekle beraber çok önemli bir noktayı da açığa çıkarmaktadır. İçerde ve dışarıda her an meydana gelen değişimlerden haberdar olması gereken bir Meclis, normal zamanların bir lüksü olamaz. Ancak Meclisin etnik yapısı ve hükümetin mütareke görüşmeleri içinde olması bu temel gerçeğin Osmanlı Devletinde uygulanabilirliğini büyük ölçüde sınırlamaktaydı. Diğer taraftan "dünyanın hiç bir yerinde hükümet; önemli gelişme ve görüşmeleri vakit ve zamanı gelmeden Umumi Meclise bildirmez", şeklinde bir anlayışla nihai karar padişaha bırakılmakta-

²⁷ Bu yoldaki çabaların örneklendirilmesi için bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, I-III, (yayına haz. İsmet Miroğlu), İstanbul 1983, s. 546.

²⁸ 10 Safer 1295 tarihli arz tezkiresi, BOA, DÜİT, 5-1/5-4, Leff 2.

dır. Edirne’de Rusya ile yapılan mütareke görüşmelerinin Meclisin normal görev süresi içinde bitirilemeyeceği anlaşıldığından, ya meclisin çalışma süresini uzatmak, ya da vaktinden evvel tatil etmek şıklarından birini tercih etmek suretiyle Anayasal hakkını kullanması Padişah’tan istenmekteydi. Anayasanın kendisine tanıdığı bu hakkı Padişah Meclisin vaktinden evvel tatile gönderilmesi için kullandı²⁹. Böylece I. Meşrutiyet dönemi resmen sona erdirilmiştir. Teorik ve fiili olarak hükümetin yazılı esasları belli bir kanuna göre faaliyette bulunması gerekliliği hemen her aşamadaki devlet adamları tarafından kabullenildiyse de pratiğe geçildiğinde beklenen başarının sağlanamadığı açıktır.

II. Meşrutiyetin ilanına kadar geçen otuz senelik sürede bu konunun tamamen gündem dışı tutulmadığını biliyoruz. Nitekim 18 Haziran 1878 tarihi ile vilayetlere gönderilen bir tamimde savaş dolayısıyla maruz kalınan ağır mülkî zararların tamiri için gereken adli ve mülkî ıslahatların esaslarının Şûra-yı Devletçe hazırlandığı, dolayısıyla “her yerde asayişin avdetiyle sene-i âtiyede mebusanın içtimasında hasbe’l- kanun Meclis-i Umuminin tedkik ve mütalaasına arz olunması”nın kararlaştırıldığı bildirilmekteydi³⁰. Buradan meclisin tatili kararının daimi olarak düşünülmediği neticesine varabiliriz. Ancak meclisin toplanması için bir takım engellerin devam etmekte olduğunun aynı yazıda zikredilmesi iyi niyet konusunu müphem kılmaktadır. Seçim talimatnamesinin henüz kanunlaşmaması (taşrada seçimleri zorlaştıracağı için), Anadolu ve Rumeli savaş sonrası sükunete erişmediğinden buralardan temsilcilerin gelmesi imkan dışında görülmüş, son ve en önemli nokta olarak da barışın imzasından sonra “dahili ve harici gavail-i mütemadiye ile uğraşıldığı bir sırada Meclis-i Umuminin küşadının mümkün görülmediği” bildirilmekteydi. Hükümet ve Padişahın son tahlilde Meclisi kanunlaştırma çalışmalarında danışma meclisi görevi yapacak bir müessese olarak değerlendirdiği, adeta normal zamanların bir müessesesi, olağanüstü zamanlar için bir lüks olarak gördüğüdür³¹. Bu yaklaşıma mukabil 1876 anayasasını tadil için Said, Mahmud Nedim, Suphi ve Hayreddin Paşalardan oluşan bir komisyon kurulduğunu görüyoruz. Komisyon Anayasa tadiline ancak Meclisin yetkili olduğu yolundaki raporunu 27 Nisan 1880 de açıklamıştır. Bu esnada Padişahın Tunuslu Hayreddin Paşa’dan meclis ve hükümetin sorumlulukları hakkında görüş aldığı görülmektedir³².

²⁹ 11 Safer 1295 tarihli irade, DÜİT, 5-1/5-4, Leff 1.

³⁰ 17 Cemaziyel ahir 1295 tarihli tahrirat, Yıldız Esas Evrakı, 23-1799-11-71.

³¹ Aynı vesika.

³² Sorulan sorular ve cevap olarak verilen Layihalar için bkz. Atilla Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara 1988, s. 283. Padişahın 1905 ‘te Rusya’daki Duma gelişmeleri üzerine yeniden Kanun-ı Esasi meselesini gündeme aldığını ve bir takım tercüme yapıldığını

Netice olarak II.Abdülhamid, mevcut anayasanın tadil edilerek Osmanlı mülkünde uygulanmaya daha müsait hale getirilecek yasalarla tekrar denenmesi için ilim ve sadakatine itimat ettiği devlet ricalini çeşitli zamanlarda görevlendirmiştir. Bu çabalara bakarak onun Anayasalı bir yönetimin gerekliliğine samimane inandığını düşünmek mümkün görülmektedir. Ancak 1908 yılında orta dereceli subayların öncülük ettiği İttihat ve Terakki Cemiyetinin baskısı ile yeniden yürürlüğe girene kadar muhalefetin adeta “kızıl elma”sı olarak görülmekle ayrı bir etkinlik gerçekleştirdiğine de işaret etmeliyiz. Burada 1876 Anayasasının beklendiği ölçüde kişi hak ve özgürlüklerine ve halkın temsilcilerinin sistemde belirleyici konuma gelmesine katkıda bulunmadığını, dolayısı ile muhalefetin söyleminde bir simge haline geldiğine de işaret etmeliyiz.

Meşrutî idarenin lafız ve şekilden fiile geçişi ise ancak Ağustos 1908 düzenlemeleri ile mümkün olmuştur. Bu düzenlemelerin millî hakimiyet düşüncesini uygulamaya sokan mahiyeti meşrutî idarede halkın etkinliğinin artarak devam edeceğinin belgesi olarak değerlendirilmelidir. Burada son olarak Meşrutîyet ve sair düzenlemelerin halkın isteği ve dayatması ile olması gerektiğini, bu şart olmadığı zaman gelişme olarak görülen hallerin devamlı olamadığını, müesseseseleşemediğini belirtmek gereklidir³³.

Tahsin Paşa belirtmektedir; (*Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990, s. 336). Ancak burada konu başlığından fazla uzaklaşmamak için ele almayacağız.

³³ Bu mealde değerlendirmeler II. Abdülhamid devrinde müteaddit kereler sadaret makamını işgal eden Said Paşa tarafından da yapılmıştır. Bu ifadenin önemi değerlendirme sahibinin devletin en üst noktalarında senelerce vazife yapmış olmasındadır.